

А. А. КОВТУН
(Чернівці, Україна)

РОЛЬ МЕТАФОРИ У ТВОРЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ РЕЛІГІЙНОЇ ЛЕКСИКИ

Окреслено характер перенесень за подібністю ознак загальноживаних найменувань у релігійну сферу (за функцією, зовнішньою ознакою, відношенням субординації, нереальною (але бажаною) ознакою, асоціативною емоційно-оцінною ознакою), що сприяло творенню українських релігійних назв осіб, предметів та деяких споруд. Прокоментовано біблійні метафори; з'ясовано, що всі метафоричні утворення (однобічна семасіологічна, однобічна ономасіологічна, двобічна) цілком мотивовані вихідними значеннями. Зауважено, що частка метафоризації в семантичній деривації релігійної лексики невелика порівняно зі звуженням значення та метонімізацією.

Ключові слова: біблійна метафора, релігійний термін метафоричного типу, метафоричне перенесення ознаки, мотивованість метафори.

У метафорі, яка супроводжує пізнавально-мовленнєву діяльність людини на всіх її етапах, виконуючи найрізноманітніші функції (номінативну, експресивну, сугестивну та ін.), лінгвісти, філософи, психологи та спеціалісти суміжних дисциплін убачають ключ до розуміння основ мислення та свідомості, історії цивілізації, релігії, політики та взагалі всього, що стосується людини. Саме таке захоплення метафорою є закономірною реакцією на тривалий період лінгвістичної уваги до логіко-семантичного вивчення мови, прагматики тощо. Основні когнітивно-семіологічні положення базуються на зближенні різних лінгвістичних парадигм для формування єдиної системи припущень відповідно до тенденцій антропоцентризму, функціоналізму та екопланетарності, тому категорії лексичної семантики залишаються актуальними.

Слово *метафора* давно не сприймають лише як “семантичний процес, при якому форма мовної одиниці або оформлення мовної категорії переноситься з одного об'єкта позначення на інший на основі певної подібності між цими об'єктами при відображенні в свідомості мовця” [26, с. 334]. О. О. Потєбня вважав метафору найменуванням процесу, на якому тримається загальний закон розвитку мови: “Якщо під метафоричністю мови розуміти ту її властивість, за якою всяке подальше значення може створитися не інакше, як за допомогою відмінного від нього попереднього, через що з обмеженої кількості елементарних слів може створитися нескінченна безліч похідних, то метафоричність є повсякчасною властивістю мови, і перекладати ми можемо лише з метафори на метафору” [20, с. 434]. Тверде переконання в тому, що мова є цілком метафоричною діяльністю, висловив у своїх розвідках семасіологічної та ономасіологічної природи метафори американський дослідник Г. Бекман [33, с. 133]. Метафорами звикли називати всі види переносних використань, наприклад, Н. Б. Мечковська зазначає:

© А. А. КОВТУН, 2015

“Основою магії та поезії є метафора (у широкому розумінні, тобто різного виду переносні використання – власне метафора, метонімія, порівняння, персоніфікація, гіпербола, символ і т. ін.)” [15, с. 46]. Канадський учений Н. Фрай в аналізі взаємозв’язку Біблії та західної літератури виокремив три фази розвитку мови за способом мислити й писати (дві з них (перша й остання) – метафоричні, а друга – метонімічна¹), але як засіб мови він також кваліфікував метонімію де-факто різновидом метафори [28, с. 45]. Метонімію як відмінний від метафори тип перенесення не виокремлював і Аристотель [1, с. 109]. Багато сучасних мовознавців визнають метонімію за особливий випадок метафори, вбачаючи між ними тісний взаємозв’язок [25, с. 307; 8, с. 194], тому іноді навіть вважають зайвим формувати метафорично-метонімічні межі, мотивуючи тим, що обидва види перенесень є результатом одного процесу [32, с. 46] і т. ін.

Однак, навіть якщо відкинути кваліфікації багатьох непрямих значень як метафоричних, маємо достатньо однозначних наукових оцінок стосовно визначальної ролі метафори у процесі номінації, закріплення за нею статусу *найпродуктивнішого джерела поповнення мовного інвентарю*. М. М. Маковський стверджує, що ми звикли сприймати мову як сукупність давно забутих, застиглих, змертвілих метафор, і що велика кількість слів із невстановленою етимологією насправді є старими метафорами, що втратили семасіологічні зв’язки в мові [13, с. 32]. Якби метафору, яка “ввійшла в кров і плоть мови”, припускає Я. Парандовський, несподівано вилучити з нашого життя, люди перестали б розуміти одне одного [17, с. 157]. Подібні трактування універсальності метафори як явища, що виявляється в просторі й у часі, у структурі мови й у функціонуванні, властиве всім мовам, у всі епохи, охоплює різні аспекти мови і виявляється у всіх його функціональних різновидах, містить дослідження В. Г. Гака [6, с. 11].

Попри це, за результатами окремих сучасних наукових студій, метафоризація не завжди є першим джерелом збагачення лексики. Наприклад, Г. П. Жукова, дослідивши способи семантичної деривації в лінгвістичній термінології білоруської, російської, англійської та німецької мов, прийшла до висновку про метафоризацію як найменш продуктивний спосіб (становить лише 12% від усіх способів семантичної деривації) [9]. Чітке визначення типу перенесення дає змогу з’ясувати питому вагу кожного з способів (звуження, метонімізації, конверсії, метафоризації), одного з

¹ Н. Фрай зауважував, що така трифазність виправдана лише для розрізнення мови іманентності (уявлення про Бога, розлитого в природі, спираються на метафору) та мови трансцендентності (уявлення про Бога, відділеного від світу й принципово непізнаного, базуються на метонімії), а саме: 1) *метафорична фаза* (тоді світ тримався багатобожжя, а людину живила одухотворена енергія природи) – це “магія слова, що походить з відчуття присутності енергії, спільної для слів та речей, хай навіть утіленої у словах і контрольованої словами” (“це є тим”) [28, с. 40]; 2) *метонімічна фаза* (період після прийняття людською свідомістю монотейстичного Бога, розділення тіла (низ) й душі (верх)) – “відчуття магії слова сублимується у квазімагії”; це мова вербальних наслідувань реальності поза нею самою, що сприймалась як сакральне (“це замість того”) [28, с. 35, 40]; 3) *метафорична фаза* (з ренесансу) – “у цій фазі ми повертаємося до безпосереднього зв’язку між природою та порядком слів”, “зникає первісне значення магії”, “контрольною фігурою тут є своєрідна подібність”, у вільних суспільствах можуть сповідуватись які завгодно погляди, але те, що говорять, розходиться з вірою, владою і, так би мовити, правдою у повсякденному розумінні цих слів (“це є тим”) [28, с. 43].

найдавніших і найважливіших каналів поповнення г а л у з е в о ї лексики – с е м а н т и ч н о ї д е р и в а ц і ї поряд з деривацією фразеологічною та словотвірною [16, с. 23]. Так, у Новому Заповіті, де Ісус Христос порівнює духовну воду Святого Духа – Його Слово – з водою природною (Ів 4: 10–14; Об 7: 17), називаючи її *живою водою*, лексема *вода* має метафоричне значення, а у фольклорі словосполучення *жива вода* утворено метоніміїмним способом (“тому що спричиняє якість в іншому, якому приписують саме цю якість” [19, с. 356]). Інший приклад: релігійне значення лексеми *Небо* ‘Бог’ – наслідок метоніміїної моделі “просторове уявлення (небо пов’язують з місцем перебування Бога) → особа (ім’я Бога – в юдаїзмі, як стверджують дослідники, існувала навіть тенденція уникання імені Бога саме за допомогою промовляння слова *небо*; монахи радили для самозахисту записувати й носити при собі 70 “імен” Христа і 70 “імен” Богородиці” [15, с. 73]).” Однак поза релігійним вжитком (*між небом і землею*, напр.) можлива реалізація метафоричної моделі, пов’язаної з християнським уявленням про життя праведника після смерті: *небо* “просторове уявлення (місце перебування Бога) → стан людини (незбагненність, легкість, блаженство чи ін.)”. Уточнення способів семантичної деривації релігійних лексичних одиниць, що є переосмисленням змістової частини мовних знаків, які уже існували, дає змогу виокремити із загальної лексичної системи власне релігійну, з’ясувавши специфіку її формування.

У релігійній сфері, як і в інших наукових галузях, метафора бере активну участь у формуванні змісту наукових понять, вирізняючи світ духовний, витлумачуючи явища релігійного порядку, і підпорядковується обов’язковим для терміна ознакам (системність, дефініція, тенденція до однозначності, стилістична нейтральність, точність семантики, висока інформативність тощо). Проте, на відміну від лексики технічно- чи природничо-галузевої, релігійна, як, до речі, й лексика суспільних наук, входить до складу національної культури, витворюється й шліфується не лише внутрішньосистемно, а самим життям упродовж віків духовного життя. Отож, для визначення специфіки творення релігійної термінологічної лексики метафоричного типу, що є метою нашого дослідження (визначення, зокрема, основних ознак метафоричних номінацій релігійної сфери та виокремлення лексико-семантичних груп слів, утворених перенесеннями назв за подібністю), досить важливо пам’ятати про вплив культурних, етнологічних, історичних та ін. чинників розвитку суспільства на формування й становлення аналізованої групи лексики. Об’єкт дослідження обмежуємо загальновідомими релігійними метафорами, відібраними із загальномовних лексикографічних джерел та Біблії. У низці наукових праць (В. В. Німчука, С. В. Бібли, Н. В. Пуряєвої, І. В. Бочарової, Г. В. Наконечної, Ю. В. Осінчука, Н. В. Піддубної та ін.) з’ясовано чимало питань стосовно формування в українській мові семантичної варіантності лексем з термінологічними значеннями в семантичних структурах, указано на факти звуження значення під час термінологізації, метафоричне й метоніміїне переосмислення відомих значень, що спонукало нас до поглибленого вивчення внутрішньослівних зв’язків релігійних полісемантів.

Загальновідомі релігійні метафори – це метафори двох груп: біблійні та створені безпосередньо людиною в її релігійній діяльності. За допомогою перших у Святому Письмі (а отже, й під час богослужінь, проповідей, у молитвах, навчальній, науково-популярній літературі, церковно-релігійній пресі) позначають реалії та поняття духовного життя, що вимагає спеціальних знань Біблії та не допускає довільного її тлумачення. Дж. Соскайс у своїй праці “Метафора та релігійна мова” назвав паралелі між науковою та релігійною метафоричною моделлю: перша сприяє схематизації теорії, друга – вимагає відповіді слухача; перша має абстрактний характер, друга – особистісний, перша – точна, друга – образна; і останнє, перша – важливий, але не обов’язковий елемент теорії, друга – єдина, здатна що-небудь стверджувати про Бога [36, с. 106]. “Тексту Біблії притаманна своя замкнена змістова макроструктура, яка визначається важливим надзавданням цієї книги – через неї Бог відкривається людям”, – зауважила Л. І. Шевченко [30, с. 71].

Дослідники біблійних текстів однакові в тому, що найважливішим концептуальним засобом мови сакральних текстів є метафора, обговорюючи при цьому лише питання, чи варто релігійні метафори тлумачити не-метафоричною мовою, оскільки це може стати “спробою християн говорити про трансцендентність Бога” [4, с. 540], а “догматика християнства, іудаїзму й ісламу подає Бога абсолютно недоступним для світу” [31, с. 83]. Має місце й дискусія про семантичну відстань між релігійною метафорою й символом: ті, хто обстоює їхню близькість (символ – це складник метафори, її прагматичний варіант [23, с. 27]), користуються формулюваннями “метафоричний символ” (у певній ситуації на деяких диференційних ознаках прямого значення ґрунтуються творення нових значень абстрактного змісту [22, с. 66]), “метафорично-символічний спосіб відображення довкілля” і т. ін. Ця позиція стосується й метонімії, яку в сфері символів вважають необхідним зв’язком між повсякденним досвідом і внутрішньо погодженими метафоричними системами, що слугують основою релігій і культур: “Культурна й релігійна символіка – це особливі випадки метонімії. У християнстві, наприклад, є метонімія *Dove for Holy Spirit / Голуб* замість *Святого Духа*. Символізм, як і метонімія, не довільний. Він спирається на розуміння голуба в західній культурі й концепції Святого Духа в християнській теології. Є причина, через яку саме голуб став символом Святого Духа, а, скажімо, не курча, яструб чи страус. Голуб приймають як красиве, товариське, ніжне і передусім мирне створіння. Як у будь-якого птаха, природне середовище проживання голуба – небо, яке метонімічно замінює небеса, прототипне місце перебування Святого Духа” [11, с. 67].

Зрозуміло, ніхто не відкидає відмінностей між символом і метафорою, оскільки символ виходить за межі одного слова, визначає фонові знання, прагматику в широкому значенні слова [14, с. 85], реальність, більшу за себе саму [27, с. 81], не містить оцінки [12, с. 439] і дуже рідко бере за основу вторинне значення слова [25, с. 24–25], а метафора – це набуте нове значення з причини семантичної тотожності [35, с. 105], основний вид похідного значення [12, с. 439]. Образність метафори з часом згасає, але по-різному:

або метафора зникає зовсім (створюваний образ лексиці не потрібен, тому слово його позбувається), або вона залишається, але виключно для виконання номінативної функції (згасання образу не вимагає пошуку іншої метафори: *носик чайника*) [2, с. 159]. Проте для біблійної метафори згасання образності нехарактерне. Упродовж тривалого використання образи, якими вона оперує, не “затемнюються” іншими, новими, живішими; мовець не намагається від них звільнитись, а, навпаки, знову і знову повертається до них – простих, доступних, тому що образи, створені Богом, адресовані тим, кого знає краще тільки Бог. Давно помічено, що людина завжди ототожнює себе з довкіллям, “у своєму побуті робить те, що щоденно небо, сонце або земля – і таким чином, поряд із об’єктивним розвитком подій з’являється дієвий, предметний і персоніфікований світ, який не пов’язаний із реальним формально-логічною послідовністю” [29, с. 54]. Біблійні метафори віддзеркалюють міжособистісні стосунки, хліборобську діяльність, тваринництво, садівництво, побут людини: *Бог – Цар* (Об 19: 6), *Бог – Пан* (Лк 12: 36), *Бог – Пастир* (Пс 23:1), *Ісус – Пастир* (Єв 13: 20; Ів 10: 11), *учні Бога – пастирі* (Єр 23: 1–4), *вірні – вівці / отара* (Єр 23: 1–4; Ів 10: 1–9), *невірні – вівці / отара без пастуха* (Мт 9: 36), *Ісус – сіяч* (Мт 13: 37), *диявол – сіяч бур’янів* (Мт 13: 39), *вірні – добре насіння* (Мт 13: 37), *невірні – бур’ян / терни* (Мт 13: 37; Лк 8: 7), *ангели – жєнці* (Мт 13: 39), *кінець світу – жєжива* (Мт 9: 38), *Бог – господар виноградника* (Мт 21: 33), *місце помешкання Бога, Ісуса, праведників після смерті – Царство / виноградник / весілля* (Мт 13: 43; Мт 20:1; Мт 22: 3), *вірні – брати і сестри* (Мт 12: 50), *Ісус – Наречений* (Об 19: 7-9), *Церква Христова – наречена / невіста* (Пс 4: 8; Об 22: 17), *віра / вчення – молоде вино / олива / світильник* (Мт 9: 17; Мт 5: 14–16; Мт 25: 3–4), *стара віра / вчення – старий бурдюк* (Мт 9: 17; Лк 5: 37), *пекло – вогняна піч* (Мт 13: 50) та ін. Більшість з них зафіксовано у відповідних енциклопедичних, довідкових джерелах, працях богословів. За допомогою біблійних метафор читач опосередковано знайомиться із самим Богом [34, с. 223].

Живучість біблійних метафор не перешкодила носіям мови залучити частину з них до складу релігійної лексики. Напр., у Біблії *Агнець* ‘Ісус Христос’ (← *агнець* ‘ягня’): *Це ті, що прийшли від великого горя, і випрали одіж свою, та вибілили її в крові Агєнєця* (Об 7: 14); і в ширшому релігійному лексиконі *Агнець* – це: “Ісус Христос” (ПЦСС, с. 5), “у християнській літургії і релігії назва Христа” (СУМ-28, I, с. 72); “у христ. – *Ісус Христос*, оскільки він своєю смертю, подібно до жертовного *агєнєця*, спокутував гріхи людей” (СДР, с. 15); у Біблії *пастир* ‘учень Бога’ (← *пастир* ‘пастух, сторож отари’): *І над ними поставлю Я пастирів тих, і не будуть боятися вже й не злякаються, і не будуть загублені, каже Господь!* (Єр 23: 4); загальноживана мова закріпила традицію називання *пастирями* священників: “Як церковний термін на позначення титулу духовної особи *пастыр* поодинокими прикладами зафіксований у пам’ятках XIV–XVII ст. <...> Лексикографічні джерела ХХ ст. репрезентують термін значенням “протестантський священник” у формі *пастор*” [3, с. 100–101]. СУМ-1, відображаючи останню мовленнєву тенденцію, уже подає обидві форми *пастир* і *пастор* як нормативні, та різні за значеннями: *пастир* ‘керівник пастви; священник’, *пастор* ‘протестантський священник’

(СУМ-1, с. 723). Активізація таких метафор сприяла “гніздовим” утворенням (*пастир* – *паства, пастирський, пастирство, архіпастир, душпастир; брат* – *братство, братчик, братія* та ін.), що вказує на важливу роль релігії в суспільстві, бо, за законом Шпербера, актуальні ідеї, втілені у зміні значень слів, змінюють й інші слова цього семантичного поля [7, с. 455].

Друга група релігійних метафор – це метафори, створені безпосередньо людиною в її релігійній діяльності. Тривалий історичний розвиток розширив семантичні структури загальноновживаних слів, номінуючи релігійні предмети, дії, явища так само, як загальноновживані. З-поміж базових ознак для метафоричного називання нового релігійного поняття виразною є подібність функцій осіб: *отець* ‘батько’ → ‘священик’ (СУМ-1, с. 704), *панотець* ‘батько’ → ‘священик’ (СУМ-1, с. 716), *папа* ‘отець’ → ‘глава католицької церкви й Ватикану’ [3, с. 131], *брат* ‘кожний із синів по відношенню до інших дітей того ж батька або матері’ → ‘член чоловічого релігійного братства; чернець’ (СУМ-1, с. 71; СУМ-20), *сестра* ‘кожна з дочок стосовно до інших дітей того ж батька або матері’ → ‘член жіночого релігійного братства; черниця’ (СУМ-1, с. 1039); *Агнець* ‘ягня, ягнятко (як культова тварина, яку приносять у жертву)’ → ‘одне з імен Ісуса Христа, яке вживається на позначення Його викупної жертви за людей’ (СУМ-20), *агнець / агниця* ‘ягня, ягнятко (як культова тварина, яку приносять у жертву)’ → ‘чернець (черниця)’ (ЗУЕ, с. 8), *шалалут* (мн.) ‘легковажна, непутяща людина’ → ‘у Росії ХІХ ст. – особи, що належали до цієї секти’ (ВТССУМ, с. 1612) та ін.

Назви священика *отець, панотець, батько* (нині – на периферії), *батюшка*, метафоризовані за мотиваційною ознакою ‘наставник’, С. В. Бібла називає народними. Дослідниця зауважує, що лексема *батько* етимологічно сягає ще праслов’янської мови, як церковний термін виявила себе з ХVІІ–ХVІІІ ст., а запозичення з російської церковної термінології *батюшка* прийшло тільки на поч. ХХ ст. Лексема *панотець* як злиття пошанної форми звертання *пан* зі словом *отець* уперше помічено у пам’ятках ХІХ–ХХ ст., хоча слово *отець* функціонувало ще в староукраїнський період. Проміжною ланкою в процесі вторинної номінації були номінації з уточненням *духовний, святий* [3, с. 92–94]. Творення окремих назв дружини священика (*матушка* (СУМ-1, с. 532), *паніматка* (ЕСУМ, ІV, с. 18)) відбувалося за аналогією: якщо священика іменували так тому, що він “батько” пастви, то його дружину стали усвідомлювати “матір’ю” прихожан лише тому, що вона дружина батюшки [25]. Дальшою є аналогія *брат* ‘чернець’ (СУМ-1, с. 71) – *сестра* ‘черниця’ (СУМ-1, с. 1–39), *отець* ‘чернець’ (СУМ-1, с. 704) – *матушка* ‘черниця’ (СУМ-1, с. 532).

Метафоричне називання релігійних осіб відбувалося й за ставленням мовців до осіб через відношення субординації: *Владика* ‘володар’ → ‘Бог’ (СУМ-20), *Владичиця* ‘володарка’ → ‘шанобливе найменування Богородиці’ (СУМ-1, с. 155; СУМ-20), *владика* ‘володар’ → ‘шанобливе найменування архієрея, митрополита’ (СУМ-1, с. 156; СУМ-20), *Мадонна* ‘в Італії – старовинне звернення до жінки’ (ісп. *madonna* – моя пані) → ‘у католиків – Мати Ісуса Христа’ (СУМ-1, с. 517–518) та ін.

Спектр різновидів метафоричних перенесень за подібністю функцій та відношень субординації, утворених для іменувань релігійних осіб,

розширює невелика кількість загальновідомих метафор, які називають: 1) релігійні (церковно-обрядові) предмети за зовнішньою подібністю (формою і взагалі виглядом): *звізда* ‘атрибут колядницького спорядження’ ← ‘зірка’ (СУМ-1, с. 356), *воздух* (синонім – заст. *аер*) ‘покривало для церковного посуду з причастям’ ← ‘повітря’ (СУМГ, I, с. 248). Небагато їх і в професійному вжитку: як в нормативному (*джерела (струї)* ‘стрічки, якими обшита архиерейська мантия’ (СЦОТ, с. 46) ← ‘потоки води’, *звізда* ‘евхаристійний предмет’ (СЦОТ, с. 56) ← ‘зірка’), так і в ненормативному (професійний жаргонізм *навук* ‘панікадило’ [21, с. 18] ← ‘членистонога тварина’, терміноід *зерно (зернятко)* ‘намистина на вервиці’ [21, с. 19] ← ‘насінина’); 2) релігійні споруди за подібністю, яка не існує в реальності (з урахуванням її суб’єктивних трансформвань на рівні свідомості), а є тільки бажаною для мовця: *Божий (Господній) дім* ‘храм’ (СУМ-20) ← ‘житло’ (“Традиція називати поняття “храм, церква” багатокомпонентними аналітичними найменуваннями зі словом *дім* є пережитком язичництва, у якому храм розумівся як дім, де живе бог. Із запровадженням християнства ці вирази поступово звільнилися від конкретності, стаючи метафоричними” [18, с. 11])².

Досліджувану проблему суттєво доповнюють екскурси в історію мови, тому що в процесі дуже давнього творення релігійних найменувань відбувалася метафоризація таких типів, які не характерні для синхронних зрізів. Так, лексема *поганин* ‘хто сповідував дохристиянське релігійне вірування; язичник’ (СУМ-1, с. 806) походить від *погань*, яка утворилася за перенесенням асоціативної ознаки емоційно-оцінного характеру з абстрактного поняття на конкретне і, що важливо, майже з повною деактуалізацією предметно-логічної основи вихідного значення: у мові Київської Русі *погань* (збірне), за спостереженнями І. І. Срезневського, – це релігійна назва осіб з виразною негативною оцінкою “язычники; неправославные; нехристи, поганые (такъ назывались всѣ народы, враждебные Руси)”; очевидно, першим значенням лексеми *погань* було “скверность, нечистота” (МСДЯ, II, с. 1012). До такого, “оцінного”, типу метафоризації, думаємо, належить і назва *біс* ‘злий дух’ (СУМ-1, с. 61; СУМ-20), оскільки походження псл. *běsъ* пов’язують з *bojati se* “боятися”, спорідненого з лит. *baisà* “страх”, *baisùs* “жахливий, бридкий” (у болг. *бяс* та схв. *бѣс* “лють, злість, шал”) (ЕСУМ, I, с. 201)³.

Функціонують релігійні найменування, утворені шляхом звуження (спеціалізації) таких загальноживаних значень, які, зазнавши колись метафоризації, зовсім зникли: наприклад, *гріх* ‘порушення релігійно-моральних настанов’ (СУМ-1, с. 205) – це внутрішньослівний релігійний гіпонім нерелігійно-

² Не завжди легко встановити дію названих типів семантичних змін, тому що на перенесення значення може впливати не одна, а кілька причин, що зумовлює нове семантичне наповнення. Так, *риза* (синонім – заст. шати) ‘оздоблення на іконі’ ← ‘одяг’ (СУМ-1, с. 963) – це перенесення за функцією (прикривання) чи зовнішніми ознаками (прикрашання)? Оскільки надати перевагу одній з них складно, то, можливо, варто визнати дію обох типів перенесень.

³ Названі групи релігійної лексики метафоричного походження завжди активно поповнювала проповідницька література. Для порівняння – відображення найбільших Ісусових чеснот у бароковий і сучасний періоди: *Отець, Творець, Створитель, Держава, Цар, Царь над царями Небесный, Кроль, Пан, Господар, Небесный Владыка, Глава та ін.* [10]; *Сонце Правди, Джерело Життя, Джерело Світла життя, Джерело любові і блаженства, Божественне джерело радості, Світло істини, Небесний Лікар, Лікар тіла нашого та ін.* [5, с. 13].

го гіпероніма *grix* ‘помилка’ (обидва значення фіксують письмові пам’ятки Київській Русі (МДРЯ, I, с. 604)), що виник завдяки метафоричному перенесенню у праслов’янській мові: *grěchъ* < *groiso* чи *groikso* “кривизна” (порівн.: у с.-х. *grič* “крутизна”, лит. *graižius* “звивистий”, латис. *grēizs* “кривий, косий”) (ЭСРЯШ, I, вып. 4, с. 168). *Лукавий* “біс, диявол” (СУМ-1, с. 511) – також спеціалізоване звуження нерелігійного значення “підступний; кривий; хитрий”, що так само бере початок з праслов’янського періоду як метафоричне утворення *lōkavъ* < *lōka* “кривизна, вигин” (ЕСУМ, III, с. 303).

Можемо стверджувати, що процес творення релігійної лексики супроводжує метафоричне перенесення з цілковитою мотивацією похідного значення через вихідне. Актуальними є всі різновиди повного метафоричного перенесення (за типологією метафоричних номінацій В. Г. Гака [7, с. 458–460]):

1) двобічна метафора – семасіологічна (здатність одним словом, напр. W2, одночасно позначати два різні елементи реальності – R1 та R2) та ономасіологічна (здатність одного елемента реальності, напр. R1, отримати два різні позначення – W1 та W2): R1 ‘духовна особа’ – W1 *священик*, R2 ‘батько’ – W2 *отець*; R1 ‘церковна люстра’ – W1 *панікадило*, R2 ‘тварина’ – W2 *навук*;

2) однобічна семасіологічна метафора (W2 – єдине позначення R1, однак метафоричність зберігається завдяки зв’язку вторинного найменування R1W2 і первинного R2W2): R1 ‘оздоблення на іконах’ – W1 (? , відсутнє), R2 ‘одяг’ – W2 *риза*; R1 ‘намистина на чотках’ – W1 (? , відсутнє), R2 ‘насінина’ – W2 *зерно*;

3) однобічна ономасіологічна метафора (розпад зв’язку R2W2 через зникнення, яке початково мала форму W2, W2 позначає лише R1, зберігаючи властивість переносної номінації R1W1): R1 ‘релігійна споруда’ – W1 *церква*, R2 (? , зникло дохристиянське ‘дім богів’) – W2 *Божий дім*; R1 ‘духовна особа’ – W1 *монах*, R2 (? , зникло праслов’янське ‘людина в чорному’ [3, с. 156]) – W2 *чернець*.

Отже, за допомогою перенесень за подібністю певних ознак загально-вживаних найменувань у релігійну сферу утворилися українські релігійні назви осіб, предметів та деяких споруд. Частина біблійних метафор залучено до релігійного лексикону, незважаючи на те, що у спеціальних текстах вони залишаються образними. Характер подібності різний: за функцією, зовнішньою ознакою, ставленням до осіб через відношення субординації, нереальною (але бажаною) ознакою, асоціативною ознакою емоційно-оцінного характеру. Усі метафоричні утворення (однобічна семасіологічна, однобічна ономасіологічна, двобічна) цілком мотивовані вихідними значеннями. Виконуючи номінативну функцію, вони зберігають загальне емоційне забарвлення. За нашими спостереженнями, частка метафоризаційних процесів у семантичній деривації релігійної лексики невелика порівняно зі звуженням значення та метонімізацією. Непродуктивність метафоричних процесів пов’язуємо з тим, що для української релігійної лексики емпіричність не є основним джерелом пізнання духовного. Перспективу подальших досліджень вбачаємо у вивченні механізмів метафоризації релігійної лексики в нерелігійному мовленні.

1. *Аристотель*. Об искусстве поэзии / Аристотель. – М. : Наука, 1957. – 183 с.
2. *Арутюнова Н. Д.* Типы языковых значений / Н. Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1988. – 338 с.
3. *Бібла С.* Склад, джерела і шляхи формування української церковної термінології (назви церковних чинів та посад) : дис. ... кандидата філол. наук : 10.02.01 / Світлана Володимирівна Бібла. – К., 1997. – 202 с.
4. *Вежибицкая А.* Семантические универсалии и базисные концепты / А. Вежибицкая. – М. : Языки славянских культур, 2011. – 568 с.
5. *Ворона І.* Функціонування церковно-релігійних термінів-синонімів в українських богослужбових текстах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10. 02. 01 “Українська мова” / І. І. Ворона. – Івано-Франківськ, 2014. – 20 с.
6. *Гак В. Г.* Метафора: универсальное и специфическое / В. Г. Гак // Метафора в языке и тексте. – М. : Наука, 1988. – С. 11–26.
7. *Гак В. Г.* Языковые преобразования / В. Г. Гак. – М. : Школа “Языки русской культуры», 1998. – 768 с.
8. *Дюбуа Ж.* Общая риторика / Ж. Дюбуа, Ф. Менге, Ф. Еделин и др. ; [пер. с фр.] – М. : Прогресс, 1986. – 392 с.
9. *Жукова Г. П.* Семантическая деривация в различных группах лингвистических терминов / Г. П. Жукова // Наукова-тэарэтычны часопіс Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Серыя 4. – 2010. – № 1. – С. 40–43.
10. *Ковтун А.* Релігійні інтенції людини епохи українського Бароко крізь призму когнітивної метафори / Альбіна Ковтун // Studia Ucrainica Varsoviensia 2. – Warszawa : Uniwersytet Warszawski, Katedra Ukrainistyki, 2014. – S. 257–264.
11. *Лакофф Дж.* Метафоры, которыми мы живем / Дж. Лакофф, М. Джонсон ; [пер. с англ. А. Н. Баранова и А. В. Морозовой]. – М. : ЛКИ, 2008. – 256 с.
12. *Лосев А. Ф.* Знак, символ, миф / А. Ф. Лосев. – М. : Моск. гос. ун-т, 1982. – 480 с.
13. *Маковский М. М.* Удивительный мир слова и значений (иллюзии и парадоксы в лексике и семантике) / М. М. Маковский. – М. : Высш. шк., 1989. – 200 с.
14. Метафора в языке и тексте : сб. научн. тр. / [отв. ред. В. Г. Гак]. – М. : Наука, 1988. – 176 с.
15. *Мечковская Н. Б.* Язык и религия : Лекции по филологии и истории религии / Н. Б. Мечковская. – М. : Агентство “ФАИР», 1998. – 352 с.
16. *Московин В. А.* Статистика и семантика / В. А. Московин. – М. : Наука, 1969. – 304 с.
17. *Парандовський Я.* Алхімія слова / Ян Парандовський : [пер. з польськ. Ю. Попсуєнка]. – К. : Дніпро, 1991. – 376 с.
18. *Піддубна Н.* Формування номенклатури назв релігійних споруд в українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10. 02. 01 “Українська мова” / Н. В. Піддубна. – Харків, 2000. – 20 с.
19. *Потебня А. А.* Мысль и язык / А. А. Потебня. – К. : СИНТО, 1993. – 192 с.
20. *Потебня А. А.* Эстетика и поэтика / А. А. Потебня. – М. : Искусство, 1976. – 614 с.
21. *Пуряева Н.* Формування української церковно-обрядової термінології (назви богослужбових предметів) : дис. ... кандидата філол. наук : 10.02.01 / Наталія Володимирівна Пуряєва. – К., 2001. – 223 с.
22. *Снитко Е. С.* Внутренняя форма номинативной единицы / Е. С. Снитко. – Львов : Свит, 1990. – 186 с.
23. *Тараненко А. А.* Языковая семантика в ее динамических аспектах (на материале украинского языка) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук : спец. 10. 02. 01 “Українська мова” / А. А. Тараненко. – К., 1989. – 31 с.
24. *Тараненко О. О.* Полісемічний паралелізм і явище семантичної аналогії / О. О. Тараненко. – К. : Наукова думка, 1980. – 116 с.
25. Теория метафоры : сб. / [под ред. Н. Д. Арутюновой ; пер. с англ., фр., нем., исп., пол. яз.]. – М. : Прогресс, 1990. – 512 с.
26. Українська мова : енциклопедія / [редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін.]. – [2-ге вид., випр. і доп.]. – К. : Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.

27. *Флоренский П.* Об имени Божиим / П. Флоренский // Вестник МГУ. – 1994. – №3. – С. 77–83.
28. *Фрай Н.* Великий код : Біблія і література / Н. Фрай ; [з англ. пер. І. Старовойт]. – Львів : Літопис, 2010. – 362 с.
29. *Фрейденберг О. М.* Поэтика сюжета и жанра / О. М. Фрейденберг. – Л. : Худ. лит-ра, 1937. – 252 с.
30. *Шевченко Л.* Семантична трансформація слів у текстах Нового Заповіту / Л. Л. Шевченко // Мовознавство. – 2001. – № 3. – С. 70–75.
31. *Шитиков П. М.* Специфика религиозной метафоры / П. М. Шитиков // *Linguamobilis* : Научный журнал Челябинского государственного университета. – 2012. – № 35. – С. 82–85.
32. *Якобсон Р.* Язык и бессознательное / Р. Якобсон. – М. : Гнозис, 1996. – 446 с.
33. *Backman G.* Meaning by metaphor: An exploration of metaphor with a metaphoric reading of two short stories by Steven Grane / G. Backman // *Общественные науки за рубежом* : Сер. 6 : Языкознание. – 1992. – № 1. – С. 132–134.
34. *Ricoeur P.* Naming God / P. Ricoeur // *Figuring the sacred. Religion. Narrative and Imagination.* – Augsburg Fortrees, 1995. – P. 217–235.
35. *Silva M.* Biblical words and their meanings / M. Silva. – Michigan : Academic books, 1983. – 250 p.
36. *Soskic J.* Metaphor and Religious Language / M. J. Soskice. – Oxford University Press, 2002. – 200 p.

СПИСОК УМОВНИК СКОРОЧЕНЬ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел.] – К. ; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2007. – 1736 с.
- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови : [у 7 т.] / [ред. колегія : О. С. Мельничук (гол. ред.), В. Т. Коломієць, О. Б. Ткаченко]. – К. : Наук. думка, 1985–2012.
- ЗУЕ – *Жайворонок В. В.* Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. В. Жайворонок – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
- МСДЯ – *Срезневский И. И.* Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам : [у 3 т.] / И. И. Срезневский. – С.-Пб. : Типография императорской академии наук, 1893–1912.
- ПЦСС – Полный церковно-славянский словарь (со внесением въ него важнѣйшихъ древнерусскихъ слов и выражений) / [сост. свящ. магистръ Г. Дьяченко]. – М. : Типография Вильде, 1900. – 1120 с.
- СДР – *Шевченко В. М.* Словник-довідник з релігієзнавства / В. М. Шевченко. – К. : Наукова думка, 2004. – 559 с.
- СУМ-1 – Словник української мови / [відп. ред. В. В. Жайворонок]. – К. : Просвіта, 2012. – 1316 с.
- СУМ-20 – Словник української мови : [у 20 т.] : [електронний ресурс] / [гол. наук. ред. В. М. Русанівський]. – К. : Наукова думка, 2010–2014. – Режим доступу : <http://lscorp.ulif.org.ua/ExplS/>.
- СУМ-28 – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. : [у 28 вип.] / [гол. ред. Д. Гринчишин]. – Львів : Ін-т укр-ва імені І. Крип’якевича НАН України, 1994–2010. – Вип. 1–15 : А–Л.
- СУМГ – Словарь української мови : [у 4 т.] / [збір. ред. журн. “Киевская старина” ; упоряд., з дод. власного матеріалу, Б. Грінченко]. – К. : Лексикон, 1996.
- СЦОТ – *Пуряева Н.* Словник церковно-обрядової термінології / Н. Пуряева. – Львів : Видав. відділ “Свічадо” Монастиря Монахів Студитського Уставу, 2001. – 160 с.
- ЭСРЯШ – Этимологический словарь русского языка / [подрук. и ред. Н. М. Шанского]. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1963–1982.

A. A. Kovtun

THE ROLE OF METAPHOR IN THE FORMATION
OF THE UKRAINIAN RELIGIOUS VOCABULARY

The transfer of popular names into the religious sphere is approached along the dimension of similarity of features (such as function, external feature, relation of subordination, unreal (but desirable) feature, associative characteristics of emotive evaluative nature). This phenomenon contributed to the creation of the Ukrainian religious names of persons, objects and certain buildings. Terminologization invoked some biblical metaphors as well. All metaphorical formations (unilateral semasiological, unilateral onomasiological and bilateral) are sufficiently motivated by original meanings. It has been observed that metaphORIZATION was less involved in the process of semantic derivation of religious vocabulary than narrowing of meaning and metonymization.

K e y w o r d s: biblical metaphor, religious term of metaphoric nature, metaphoric transfer of a feature, motivation of a metaphor.